

П. МИХЕД

АПОСТОЛ ЖИВИХ ДУШ**До 200-річчя від дня народження Миколи Гоголя**

Своїм походженням, природою художнього генія, долею, всім людським єством Микола Гоголь кровно пов'язаний з Україною. Він відкрив її світові і до цих пір успішно це робить. Можна сказати, що існує особливий світ — Гоголева Україна. Вона приваблива і здатна надихнути, сповнена святковості й екзотики, козацької звичаї і фантастичних пригод, торжества тілесної втіхи і самовідданої жертвовності в ім'я віри. Це виразна окремішність краю, що був колискою Художника і Мислителя, краю, який постав зі сторінок його художніх творів, навертав українську людність до усвідомлення своєї індивідуальності, «до усвідомлення своєї національності» (П. Куліш). Гоголева Україна — земля багатой природи, могутніх і великих рік, моря, гір, дивовижних степів. Вони — джерело духовної сили, що живе в народі. Усе це не позбавлене «життєвого буття», земного, але в ньому ще владарює і могутня містична енергія, розчинена в космосі буття народу.

Гоголева візія України надовго визначила її художнє бачення саме його очима. Для Гоголя Україна — це насамперед велике і славне минуле народу, що викликає сповнений гордості і захоплення спогад, втілений у ліричному пафосі та гумористично-комічному зображенні українського життя і побуту. М. Грушевський вважав Гоголя «одним з найгеніальніших людей, яких дала Україна», він став «ентузіастичним співцем українського життя» і «обсипав розкішними квітами творчості сю Україну, що представлялась йому дорогою, прекрасною покійницею; овіяв її гробовець ароматами поезії, не підозріваючи її близького воскресення, не

підозріваючи вічного життя під шкаролупою півзотлілих форм» [1].

Сам того, мабуть, не розуміючи до кінця, Гоголь разом із тим відіграв визначну роль у формуванні української національної свідомості. Як справедливо зазначив свого часу С. Шелухін, «Гоголь допоміг кристалізації стихійних українських начал і перетворенню їх у свідоме устремління до розвитку українського життя й культури» [2]. Однак масштаб таланту Гоголя, вкоріненого в глибинах українського світу, виходив за межі національного — у сфери універсального й загальнолюдського. Мудрий Євген Сверстюк якось зауважив: «Гоголь був українцем, якому нага-

© МИХЕД Павло Володимирович. Доктор філологічних наук. Завідувач відділу слов'янських літератур Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (Київ). 2009.

дували, що він оре чужу ниву... А він завжди знав, що оре ниву Господню». В усвідомленні великого апостольського покликання, у замежових для звичайної людини цілях, які ставив перед собою Гоголь, у вірі у своє обрання відповідь на більшість питань трагічної творчої долі письменника.

Микола Гоголь народився 1 квітня (за ст. с. 20. 03) 1809 р. у м. Великі Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії в «найукраїнішому» (Леся Українка) куточку України.

Полтавський рід Гоголів-Яновських був давнього походження і виник наприкінці XVII ст. внаслідок поріднення полтавських (лубенських) Яновських із волинськими Гоголями, зокрема, ймовірно, полковником Остапом Гоголем, який брав участь у визвольній війні під орудою Богдана Хмельницького, а потім був соратником Данила Виговського і Петра Дорошенка. З відданими йому козаками на боці Яна Собеського ходив на турків під Відень, пізніше отримав титул гетьмана. Прадід письменника Семен Семенович Лизогуб належав до аристократичного роду Гетьманщини — як правнук гетьмана Петра Дорошенка й онук гетьмана Івана Скоропадського. Він був одружений з Анною Василівною Танською, дочкою ймовірного автора інтермедій середини XVIII століття Василя Танського, який і був, мабуть, тим «славним Танським, природним поетом в смаку площадному, в смаку Плавтовім». Їхня донька, бабуся Гоголя, Тетяна Семенівна захоплювалася малярством. Її натюрморти збереглися до початку XX ст. Художній талант від неї успадкував син — Василь Афанасович (1777–1825). Він «володів даром розповідати уважно, про що б йому не надумалося, і приправляв свої розповіді», маючи «оригінальний розум і рідкісний дар слова» (П. Куліш). Він був автором оригінальних п'єс і ввійшов до історії української літератури як один із попередників І. Котляревського — зачинателя нового етапу її розвитку [3]. Збереглася його п'єса «Простак, або Хитрість жінки, перехитрена солдатом», написана на поч. 20-х рр. XIX століття. Сучасники бачили його в голо-

вних ролях і регентом театру Д. Трощинського. Рукописи батька Гоголь привозив до Ніжина, а потім просив матір вислати їх до Петербурга [4, X, 142]¹. Доля їх невідома, але епіграфи до «Майської ночі» та «Сорочинського ярмарку» свідчать, що вони були з письменником і в Петербурзі. У ролі актриси в Кишинях Трощинського виступала і мати, Марія Іванівна (1791–1868), яка мала художню фантазію і добрий смак. Вона походила з козацько-старшинського роду Косяровських, спорідненого з Трощинськими та Лукашевичами. Серед предків — Іван Косяровський, поет, автор низки поем, видрукованих у російських журналах і альманахах другої половини 20-х — поч. 30-х рр. XIX століття. Він був двоюрідним братом Марії Іванівни.

Микола Гоголь своєрідно увінчав дві лінії роду, у якому переважали священнослужителі й художньо обдаровані люди. Дем'ян, прадід Миколи Гоголя, навчався в Київській духовній академії й був рукопокладений у парафії села Кононівка, що переходила по батьківській лінії аж до початку XX ст. (останнім з відомих був о. Володимир — троюрідний брат Миколи Васильовича). І хоча вже дід письменника, говорячи про минуле роду, не проти був умовчати про цю спорідненість і «зумисне приховав священницький чин свого діда Івана» (А. Лазаревський), прихильність роду до служіння церкві, безумовно, була однією з головних сімейних традицій.

Ще А. Бєлий говорив, що Гоголь був «поборником родового патріотизму». Ю. Барабаш з цього приводу пише: «Родовий патріотизм відіграв свою роль у пробудженні не тільки генеалогічної пам'яті, а й пам'яті історичної, національної, він став складником ширшого комплексу тих символів і міфів, котрі визначають один із найважливіших параметрів національної свідомості (ідентичності)» [5].

Письменник-християнин вважав мистецтво слова своїм найвищим покликанням, вбачаючи в оновленому християнстві порятунк

¹ Покликання в тексті за цим виданням: римська цифра — том, арабська — сторінка.

для померлих у суєті життя людських душ, — саме так можна визначити зміст творчого подвигу і трагедії Миколи Гоголя. Їх марно збагнути без урахування факторів впливу християнської культури на змістовне наповнення творів, на поведінковий код Гоголя. Такий підхід відкриває глибше розуміння як особистості письменника і мислителя, так і природи його художніх задумів і втілений зміст творів. Нарешті, подібний підхід допомагає повніше уявити цілісність творчої індивідуальності Гоголя та драматизм його еволюції, що викликала лавину дискусій і суперечок, які тривають і сьогодні. Життєтворчість Гоголя має надзвичайне значення і як ключ до власне творчості, і сама по собі — як характерне явище естетики романтизму.

Актуалізація християнської свідомості в добу романтизму породила устремління письменників претендувати на «віще» слово. Тема поета-пророка становить одну з показових і системотворчих формул в естетиці романтизму. Гоголь не був винятком — радше одним із активних учасників грандіозного експерименту, що мав на меті повернути літературу на засади проповідного слова і сакралізації постаті творця текстів після втрати релігією монопольного права на це в добу Просвітництва.

У гоголезнавстві, особливо останнім часом, загальним місцем стало вживання слів «пророк», «проповідник», «апостол» і навіть «російський Христос». Але найчастіше ці слова вживають в абстраговано-метафоричному сенсі, і автори здебільшого уникають конкретизації змісту, не кажучи вже про прямі аналогії. Тим часом апостольство Гоголя є не лише метафорою. Природно, що таке твердження потребує іншої системи координат аналізу, у якій має розглядатися письменницький і людський шлях Гоголя. Апостол — обранець Христа, що вже передбачає необхідність особливого відліку при осмисленні всіх подій життя і творчості митця.

Преп. о. Сергій Булгаков зазначав, що «кожен християнин, словами і ділами покликаний сповідувати Господа і тим самим Його проповідувати, закликається до апостоль-

ства, хоч і різні бувають шляхи й образи цього проповідування, так само як різні і дари». В іншому місці він наголошує: «Всі християни причетні до покликання і служіння апостольству, а отже, і його дару, всі, помазані Духом, становлять народ Божий, царственне священство, всі мають поклик апостольства. Про це свідчить, перш за все, наявність чину рівноапостольства, який, безперечно, означає служіння, подібне до апостольства» [6].

Підстави для розмови з цієї теми дав сам Гоголь у своїй «прощальній повісті» — «Авторській сповіді»: «Якби не заповіт, який я помістив доволі необережно і в якому я натякав на повчання, яке зобов'язаний дати кожний автор поетичними творами своїми, ніхто б і не подумав приписувати цього апостольства, не дивлячись на рішучу манеру і деяку ліричну урочистість мови» [4, VIII, 463]. Це зізнання Гоголя містить цінну інформацію, оскільки формулює не тільки ідею апостольства, але і її художні похідні, властиві стилю «Вибраних місць із листування з друзями», що стали своєрідним Євангелієм від Гоголя.

«Апостольський поклик» і бажання проповідувати не виникають у Гоголя раптово і неочікувано в другій половині 40-х років XIX ст., як це явище часто подають дослідники. Тим більше воно не є наслідком якихось хворобливих почуттів письменника. Можна з упевненістю говорити, що ідея обраності побутувала в Гоголеві свідомості з моменту самоусвідомлення і протягом життя він лише зміцнювався у своїй вірі у власне виняткове призначення. Апостольський профіль тільки увиразнювався з плином життя, щоб у 40-і роки набути реальних обрисів.

Гоголь вважав, що його поява на світ була пов'язана з найвищими силами — сімейні легенди про це були в усіх на вустах. З дитинства їх знав і Гоголь. Біографам добре відомий епізод явлення Богородиці Василеві Афанасовичу — батькові Гоголя, що трапився уві сні після відвідин церкви в Охтирці. Про це розповіла мати письменника, Марія Іванівна, у листі до С.Т. Аксакова. Нагадаємо: «Він стояв у храмі по лівій стороні; раптово царські ворота відкрились, і вийшла ца-

риця у порфирі й короні і почала говорити до нього словами, яких він не пам'ятав: «Ти знаєш багато хвороб, ... але все минеться, — цариця небесна сказала до нього: ти видужаєш, одружишся, і ось твоя дружина». Мовивши ці слова, підняла вгору руку, і він побачив біля ніг її маленьке дитя, що сиділо на підлозі, і риси його закарбувались у пам'яті». Василь Афанасович забув цей сон, але через багато років у містечку Яреськах, куди сім'я їздила на молебень до церкви, він побачив у домі тітки майбутньої дружини на руках годувальниці семимісячне маля. Він ясно розгледів обличчя дитини, на яке уві сні вказувала Богородиця. Він нікому не розказав про це, але почав часто бувати в домі і залюбки грався з дитиною, дивуючи дорослих своїм завзяттям. Коли майбутній дружині мало виповнитися чотирнадцять років, Василь Афанасович побачив «той самий сон і у тому самому храмі, але не царські ворота відкрились, а бічні олтаря, і вийшла дівиця у білому платті з блискучою короною на голові, краси неописаної, і, вказавши у лівий бік, сказала: «Ось твоя наречена». Він озирнувся в ту сторону і побачив дівчинку в білому платті, яка сиділа за роботою перед маленьким столиком і мала ті самі риси обличчя». Після цього Василь Афанасович попросив руки Марії Іванівни. Вона свідчить у листі до іншого адресата: «Любов чоловіка була незрівнянна; я була цілком щаслива. Він був старіший за мене на тринадцять років».

На цьому події, що підводять Гоголя до ідеї обраності й особливого призначення, не завершилися. Двоє перших дітей народилися мертвими. Тоді Марія Іванівна дала обітницю: якщо народиться син, назвати його Миколою — на честь чудотворного образу Миколи Диканського. Ось чому письменник, за словами сестри Ольги, «любив згадувати про те, чому назвали його Миколою». У віці дев'яти років помер брат Іван. І в глибоко релігійній свідомості Гоголя, який вийшов із середньовічного українського села, не могла не з'явитися сакральна думка: Господь чомусь благоволить до тебе, не випадково Він оберігає тебе.

Дослідники досить давно помітили, що мотив обраності з юності вкорінюється у свідомості Гоголя, і вже перші писемні джерела, листи з Ніжина, де Гоголь навчався в Гімназії вищих наук кн. Безбородька (1821–1828), свідчать про це. Трюїзмом стала думка про потайливість Гоголя, якого співучні після знайомства з відомим романом Вальтера Скотта прозвали «таємничим карлою». Гоголь і сам зізнавався: «Недовірливий до всіх, потайливий, я нікому не довірив своїх помислів, не робив нічого, що могло виявити глибину моєї душі. Нікому, навіть своїм товаришам, я не відкривався, хоча між нами було багато достойних» [4, X, 112].

Улітку 1825 року Гоголь, здається, вперше формулює думку про своє особливе призначення: «Щодо мене, то я здійснив свій путь у цьому світі і якщо не так, як призначено вській людині, то у крайньому разі буду старатися наскільки можливо до цього» [4, X, 59–60]. Ще раніше в листах з'являється тема його особливих стосунків із Богом: «Бог утримав мене» [4, X, 53]. До цього він закликає й інших: «Зверніться так, як я звернувся до Всесильного» [4, X, 54]. В одному з листів, що правда в гумористичному контексті, зазначає: «Волю бути ясновидцем» [4, X, 82].

Часто цитують фразу з листа Гоголя до його дядька, П. Косяровського: «Чи справдяться високі мої передвіщення? Чи безвість зарие їх у хмурій безодні своїй» [4, X, 112]. У цьому ж листі Гоголь говорить про юстицію як можливий предмет майбутніх занять, але звучить це радше як евфемізм. С.В. Скалон згадує Гоголя напередодні його від'їзду з рідного дому: «Від'їжджаючи до Петербурга і прощаючись зі мною, він здивував мене словами: «Прощайте, Софіє Василівно! Ви, певно, або нічого про мене не почувте, або почувте щось досить гарне». Ця самовпевненість нас здивувала тоді, оскільки ми нічого особливого у ньому не бачили». Гоголь їхав до Петербурга не тільки зі зрозумілим для молоді марнославним бажанням підкорити столицю. Але з упевненістю людини, якій, що б там не було, судилося стати відомою своїми діяннями, оскільки до неї прихильний Всевишній.

В іншому листі до дядька в передчутті самотійного життя Гоголь писав: «...а що ще більше, за що я завжди дякую Богу, це за свою настирливість і терпіння, яких я раніше мало мав, тепер нічого з розпочатого мною я не полишаю, доки цілковито не завершу» [4, X, 133].

Останні місяці перебування Гоголя в Ніжині сповнені напружених роздумів про себе, своє покликання, майбутнє. Головний мотив — це саморефлексія. Навіть у листах, адресованих матері, він схильний дивитися на себе зі сторони і бачити при цьому образ людини, яка багато пережила, пізнала життя, людини, сповненої християнського смирення і покори, готової до великих діянь. Цю думку із вражаючим умінням і риторичним блиском він нав'язує і матері: «Я більше пізнав горя і скрут, аніж ви думаєте, я навмисне старався завжди, коли був у вас дома, показуватись неуважливим, норовливим і т. ін., щоб ви думали, що я мало запізнав, що мало потерпав від зла. Але навряд чи хто витерпів стільки невдячності, несправедливості, безглузких смішних домагань, холодного презирства і т. ін. Все витерпів я без докорів, без ремства, ніхто не чув моїх скарг, я навіть хвалив винуватців мого горя». І, роблячи своєрідний відступ, продовжує: «Правда, я вважаюся загадкою для всіх, ніхто не розгадав мене достеменно. У вас вважають мене норовливим, якимось нестерпним педантом, який думає, що *він розумніший за всіх, що він створений на інший лад від інших людей* (курсив наш. — П.М.). Чи вірите, що я внутрішньо сам сміявся над собою разом з вами? Тут мене називають смиренником, ідеалом лагідності й терпіння. В одному місці я найтихіший, скромний, чемний, в іншому — похмурий, задумливий, неотесаний і т. ін., у третьому — говірливий і надокучливий до надмірності, для одних — розумний, для інших — дурник. Лише зі справжнього мого поприща всі дізнаєтесь мій справжній характер» [4, X, 123].

Те, що Гоголь не був серед гімназистів «ідеалом покірності й смирення», свідчать його співучні. Багато насмішок він натерпівся, про що згадував, наприклад, В.І. Любич-Романо-

вич: «Він постійно залишався на самоті,.. життя у школі було справжнім пеклом для нього». Але створюється враження, що часто згадувана недбалість і неохайність Гоголя, помічена не тільки аристократом В. Любичем-Романовичем, була майстерно зіграною роллю жалюгідного вигнанця, заледве не юродивого, терпимість якого спиралася на переконаність у високому захисті, а все, що відбувалося, сприймалося як випробування Господне: «Я надто добре знаю людей, щоби бути мрійником. Уроки, які я від них одержав, залишаться навіки незгладимими, й вони вірна порука мого щастя. Ви побачите, що з часом за всі їхні лихі діла я буду в змозі заплатити благодіяннями, тому що зло їхнє мені обернулося на добро. Це неодмінна істина, що коли хто багатенько запізнав, коли кому щоразу давали відчутти кріпкий гніт нещастя, той буде найщасливішим» [4, X, 123].

Підсумовуючи й узагальнюючи ці роздуми, Гоголь неначе привідкриває таємне: «Людина химерна щодо внутрішнього свого бажання. Вона углядить щось вдалечі, і мрія про це ні на хвилину не полишає її. Вона бентежить спокій її й примушує вжити всі сили для досягнення сутнього» [4, X, 93].

Мрія не полишала Гоголя. Він тільки зміцнювався у своїй вірі, незважаючи на випробування, які готувало йому життя. Столиця (грудень 1828 року) непривітно зустріла Гоголя, як, певно, зустрічала тисячі юнаків з усієї Росії, спокушуваних пошуком місця під сонцем. Від самого початку Гоголь шукає себе на літературному терені, але провал поеми «Ганц Кюхельгартен» (1829) змусив замислитись. Він пробує сили в театрі, літературі, наукових студіях, викладанні і державній службі. Ці метання — свідчення того, що література не була для нього головним заняттям, що письменником він став ніби мимоволі. Просто тому, що на цьому терені до нього прийшло визнання. А талант — від Бога. Тож вірність талантові — вірність покликанию. Та й вибір літератури не в останню чергу мав характер служіння. Усвідомлення свого покликання набувало опертя в містичному потенціалі слова. «Обходитись зі словом потрібно

чесно. Воно є вищий дарунок Бога людини», — потім напише Гоголь у «Вибраних місцях» [4, VIII, 231].

Визнання таланту лише підсилювало віру в покликання. Дехто із сучасників саме надмірну хвалу вважав головним винуватцем поза межних претензій письменника на особливу роль. Гоголь любив порівнювати своє служіння з подвигом, не менше: «...я, який присвятив себе всього корисному, приготую себе для благородних подвигів» [4, X, 188].

Українські повісті (зб. «Вечори на хуторі біля Диканьки», 1831–1832) стали своєрідною лабораторією, де випробовувалось і вигострювалось перо, де, використовуючи екзистенційний досвід народу і його культуру, були запропоновані перші дослідження людської природи. Гоголь починав із конкретних проблем людського буття, рухаючись до великих узагальнень і своєрідної універсалізації віднайденого.

Одним із найбільших Гоголевих відкриттів, що викликало здивування сучасників, стала мова його творів. Знаний автор системного дослідження мови Гоголя Й. Мандельштам спостеріг, що письменник іноді просто перекладав з української цілі фрагменти [7]. Генеративна парадигма Гоголевих творів, уформована на українських ментальних уявленнях, втілювалась у когнітивних моделях російської мови, що певною мірою була для нього іноземною [4, X, 150]. Це породило своєрідне семантичне зрушення всієї мовної системи. Російське слово набувало іншої конотації, вибухнувши оновленим змістом. Іншими словами, або в іншій системі лінгвістичних координат: українська «картина світу» була представлена в системі іншої мови, що й породило такий ефект — Гоголь став творцем оригінального ідіолекту російської мови. На цей ефект звертав увагу академік Л.А. Булаховський, який відзначив привнесення Гоголем у російську мову нового відчуття природи, «афективних елементів», стилістичного багатоголосся, «відбірної емоційної лексики, словника пишного-красивого, розрахованого на те, щоб захоплювати, хвилювати високим устремлінням, потугою величного або страш-

ного, підкорюючою силою прекрасного» [8]. Дещо раніше про це писав А. Бєлий, який вважав Гоголя попередником Маяковського і Хлебникова, «являючи українця, що не оволодів граматиною «москалів» і подумки перекладає на російську з рідного наріччя, що довели біографи, українця, який пише «послать по художнику» (замість «за»)» [9]. Мова Гоголя, нарівні зі сміхом, передає чи не найвиразніші риси самотнього профілю письменника, відзначеного печаттю свого народу.

На початку 1835 р. виходить збірка «Миргород», що включала чотири повісті. Серед них «Тарас Бульба» — твір, що відіграв визначну роль у розвитку української національної свідомості. Як епопея козацької доби, «Тарас Бульба» втілює високі взірці героїзму, звитяги, великої мужності й самопожертви в ім'я слави козацької та своїх товаришів, оборонців християнської віри. Гоголь видобуває з минулого України той високий моральний капітал, яким у другій редакції (1842 р.) щедро обдаровує Російську імперію, навіть не підозрюючи, який потужний фермент у формуванні української національної свідомості народило його перо. Імперія щезла як анахронізм, а дарунок, попри все, продовжує захоплювати нові покоління українців.

Збірка формує цілісний образ Мир-Города, а кожна повість постає одним із сегментів його, відтворюючи грань буття, сповнену особливого пафосу та емоційної забарвленості. Це дало підстави говорити про «Миргород» як цикл.

1835 року були надруковані «Арабески», куди ввійшли праці «Погляд на утворення Малоросії» та «Про малоросійські пісні». У них Гоголь з великим пієтетом говорить про українську минувшину, закарбовану і в українській народній пісні. Саме в ній генетичні витoki творчого духу Гоголя — «одного з найславніших українців і одного з найдужчих поетів всесвітніх» (М. Драгоманов).

Вершинним досягненням ранньої творчості Гоголя стала п'єса «Ревізор» (1836 р.), у якій письменник уперше створив образ судді сучасного світу, сказавши про нього гіркі слова і застерігши — не більше й не менше — як

Страшним Судом. Ця тема, бодай латентно, присутня в п'єсі. У «Розв'язці Ревізора» (вперше надр. у 1856 р.) вустами першого комічного актора Гоголь говорить: «Що не кажи, але страшний той ревізор, який жде нас біля дверей гробу. Ніби не знаєте, хто цей ревізор? Чого прикидатися? Ревізор цей — наша совість, що прокинулася і примусить нас враз і одразу подивитись широко відкритими очима на самих себе. Перед цим ревізором ніщо не укриється, тому що за Іменним Вищим велінням він посланий і сповіститься про нього тоді, коли вже і кроку не можна буде зробити назад. Враз відкриється перед тобою, в тобі ж, таке страховище, що від жаху здибиться волосся. Краще зробити ревізовку всьому, що тільки є в нас, на початку життя, а не в кінці його» [4, IV, 130–131]. Коментуючи ці слова, В. Воропаєв зазначає: «Тут йдеться про Страшний Суд. І тепер стає зрозумілою завершальна сцена «Ревізора». Вона є символічною картиною саме Страшного Суду. Поява жандарма, що сповіщає про прибуття з Петербурга «по іменному велінню» ревізора вже справжнього, переводить апокаліптичну дію на героїв п'єси. Згадаймо ремарку Гоголя: «Вимовлені слова вражають як громом усіх. Звук подиву одностайно злітає з дамських вуст; вся група, раптом змінивши положення, залишається закам'янілою» [10]. У «Ревізорі», власне, зроблена перша спроба художньої реалізації апостольського задуму, коли письменницький талант стає засобом здійснення найвищого задуму, коли Гоголь починає декларувати своє право на особливе місце, особливу роль: своєрідного посередника між людьми і Господом. Він перебирає на себе незвичні для письменника апостольські функції.

У «Ревізорі» вперше виявився дивний у своїй потужній природі сміх Гоголя. Інституції Імперії, що побутують у «зоні серйозного» (М. Бахтін), стали предметом сміху. Гоголь спокусив Росію сміхом. В. Розанов, який геніально відчував матерію російського буття і все своє свідоме життя воював із Гоголем, пов'язуючи з ним крах Імперії, визнав правоту письменника вже після революції. Він, зокрема, писав: «Саме з Гоголя починається

у нашому суспільстві *втрата відчуття дійсності*, так само як від нього йде і *початок відрази до неї*» [11]. Гоголя самого дещо налякало таке, переважно комічне, сприйняття його творів: не тільки через те, що лунали заклики відправити автора до Сибіру, а радше тому, що більшість публіки із задоволенням сміялась, бажала цього і чекала на це від нього. Це жодним чином не відповідало головній меті його покликання. Тож ще ясніше проступив образ мертвих душ, які потребували воскресіння, вони чекали на свого апостола.

Втілення Гоголевої ідеї апостольства має свій, виразно маркований і досить складний сюжет. Я означу його головні віхи, перипетії і фінал, починаючи з від'їзду письменника за кордон. Варто відзначити, що на той час Гоголь уже мав і начерк великого плану спасіння живих душ: ще в Росії почалася робота над «Мертвими душами», що стануть символічним діагнозом сучасного світу. Він бачив за цим причетність найвищих сил: «І нині я відчуваю, що не земна воля спрямовує шлях мій» [4, XI, 46]. Він порівнює себе з монахом, який хоч і живе серед світу, але «не належить йому», «його чиста непорочна душа уміє говорити лише з Богом» [4, XI, 78], «вищі сили» [4, XI, 92] дарували впевненість у початій справі. «І нинішнє віддалення від вітчизни, воно послане згори, тим же великим провидінням, яким послане з небес все на виховання моє. Це великий перелом, велика епоха мого життя» [4, XI, 49]. Уже тоді окреслився масштаб творчого задуму великого твору — «предового роману» [4, X, 375], у якому має постати «вся православна Русь» [4, XI, 74].

Від'їжджаючи до Європи (червень 1836 р.), Гоголь кинув репліку: «Пророку немає слави у вітчизні» [4, XI, 41]. Прийнято думати й писати, що Гоголь перебував у Римі радше «тілом», а всі його думки й думи були про Росію. Він і сам багато писав про це, змальовуючи головне коло спілкування — середовище російських художників і палігримів. Отже, є підстави вважати, що Захід справді був імовірніше декором, а закордонні зустрічі письменника з людьми Церкви, поетами, літераторами і художниками мали майже випадковий

характер і мало що значили в його творчому розвитку. Прагнення ж зробити з Гоголя зразкового національного мислителя й ортодоксального православного, виявлене в роботах останніх двох десятиліть, принесло як позитивний результат, так і негативний. Останній помітний у прагненні вкласти Гоголя в суто російський контекст, що, зрозуміло, не сприяє вивченню зв'язків письменника з європейською думкою і збіднює насамперед масштаби його творчої особистості. Саме такий стан речей стимулює «західний вектор» вивчення творчої спадщини Гоголя, що, як видається, здатен принести цікаві результати.

Гоголь мав могутній інтелект і до того ж до всього доходив власним розумом. Але для цього він потребував інформації про сучасний світ. Тож його дивовижна допитливість, виявлена в ранні роки, не загасла до кінця життя, вражаючи сучасників. І у вируючому ідеями й рухами Парижі, й у сконцентрованому на вічному Римі він шукав відповіді на свої «прокляті» питання. І знаходив власне їх вирішення.

Після мандрів різними країнами Європи Гоголь вибирає місцем притулку саме Рим, куди приїздить напередодні Великодня (березень 1837 р.). Рим був не тільки місцем географічного перебування, хай і дуже приємним, але й об'єктом глибокого переживання, локусом Гоголевої сокровенної таємниці, нерозгаданої й понині. Рим був ще й знаковим творчим топосом гоголівського світу. У якій би площині ми не подивилися на Гоголя крізь призму Рима, неминуче відчувається важливість того простору думки, що при цьому відкривається.

Гоголь прожив у Римі загалом близько чотирьох років. Він часто залишав його на тривалий період, але кожне повернення супроводжувалося творчим сплеском, який збуджував нові надії на здійснення грандіозної ідеї власного апостольства, дороговказної зірки Гоголя. У цілому спілкування з містом тривало з весни 1837 року до осені 1847 р., тобто понад десять років. Мабуть, саме про ці десятиліття писав Гоголь у листі до царя Миколи I: «...десять років тяжкої недуги відірвали

мене від тих трудів, до яких я прагнув; десять років тяжких внутрішніх страждань душевних позбавили мене можливості трудитися на корисних теренах перед Вами. Але не пропали ці роки: великою милістю Бога влаштовано було так, щоб відбувалося в цей час моє внутрішнє виховання, без якого не принесла б користі вітчизні моя найревніша служба; великою милістю Бога вкладені в мене деякі непересічні здібності, які не виховуються, і якими після повернення мого зі Святої Землі я стану у пригоді Вам так само вірно і чесно, як уміли служити істинні духом і серцем росіяни» [4, XII, 423–424].

У цьому фрагменті виразно прочитуються асоціативні зв'язки з біографією італійського літератора Сільвіо Пелліко (1789–1854). Його десять років ув'язнення завершилися релігійним преображенням, про що він розповів у книзі «Мої темниці» (1832), яку обговорювали по всій Європі. Цю книгу знав і Микола I, про неї писали Віссаріон Белінський і Олександр Пушкін, її перекладав С. Шевирьов. Перегуки з нею знаходимо в Гоголевих «Вибраних місцях» [12].

Гоголь уподібнює до цих випробувань своє життя за кордоном. Там він написав «Мертві душі», створив нові редакції «Портрета», «Тараса Бульби», «Шинелі», «Риму», «На віллі» і, нарешті, «Вибрані місця з листування з друзями». Але найважливіше те, що саме в римський період визрів апостольський проєкт — головне творіння життя Гоголя, у якому літературна творчість представляє хоч і стрижневий, але тільки один із складників масштабнішого задуму. У Римі Гоголь зробив спробу його здійснення. Тут містична ідея особливого покликання і призначення письменника знайшла реальне втілення, опору в християнській історії, месіанській традиції Риму, який був одним із найважливіших центрів і свідків апостольських діянь, містом, з якого розпросторювалося християнство.

Виняткове місце Рима в історії християнства зумовлене низкою чинників. Передусім Рим був центром імперії й до нього тягнулися перші християни, розуміючи, що месіанський дух, поширюваний зі столиці, востор-

жествує швидше. Саме тут здійснювали служіння найавторитетніші апостоли Петро і Павло. Уже до середини другого століття Рим став осередком християнського світу. Один із пристрасних захисників ідей апостольської спадкоємності й примату Риму Іриней Ліонський писав: «Бо з потреби з цією (Римською) церквою, за її переважної важливості, узгоджується всяка церква..., оскільки в ній апостольський переказ завжди зберігався віруючими всюди» [13]. Ще потужнішим став вплив престолу Петра після встановлення папства, про що писав Гоголь у лекціях з історії середніх віків [4, VIII, 102–103].

Вибір Гоголем Рима як місця перебування набуває надзвичайно важливого сенсу в контексті апостольства. Абрам Терц справедливо відзначив: «тут людина бачилась в пошукуванні якості місця, на яке вона поставлена не дарма, але заради передвічного плану Творця і Облаштовувача життя» [14].

З Римом (крім усього іншого) пов'язаний період зрілих роздумів і визрівання таланту Гоголя. Залишилися позаду жадання слави й визнання читачів і владарів світу. Рим визначив високий рівень творчої думки письменника, одночасно зумовивши і жорстку вимогливість до самого себе, до свого покликання. Етичний і творчий максималізм Гоголя багато в чому продиктований Римом. Місто «апостольського престолу» [4, IX, 220], місто, де відбувалася велика битва за утвердження християнства, місто, що стало центром християнського світу, вимагало цього від письменника.

Столиця Апостолів, символізуючи початки тріумфу християнської віри, стала і сакральним центром гоголівського світу, звідки почалися його діяння. Рим стимулював месіанські настрої Гоголя. Це місто повинне було стати і початком прийдешніх діянь апостола Миколи, в миру Гоголя.

При цьому дослідники і критики здебільшого акцентували увагу не стільки на релігійній природі мотивації Гоголем вибору Рима, скільки на естетичній. Навіть К. Мочульський, предметом рефлексій якого був духовно-релігійний розвиток письменника,

твердить, що «римська епоха» — «історія неспішливої залюбленості Гоголя у Рим і занурень душі в чистий естетизм». Правда, К. Мочульський не випускав з поля зору і головний предмет свого дослідження: «Гоголь покидав батьківщину, відчуваючи себе невизнаним пророком; у нього розвивалася манія переслідування; йому здавалося, що вороги хочуть його погубити, знеславивши бунтівником, який «підриває державну машину». Ця думка особливо його обурювала, тому що на свою літературну роботу він дивився як на державну службу». Схильний думати, що вчений помітно перебільшує останній мотив, який стосується страхів Гоголя. Що ж до відчуття пророчого покликання як мотиву від'їзду письменника, то тут науковець має рацію. Правда, і захоплення митця католицизмом він також пояснював крізь призму естетичного: «Католицькі церкви і богослужіння полонили його (Гоголя) перш за все естетично» [15].

«Земля любові й море чарувань» — такою бачиться Гоголеві Італія, країна, якій він присвятив стільки захоплених сторінок.

У листі до А.С. Данилевського (від 18. 06. 1838 р.) Гоголь писав: «А Рим, наш чудесний, в якому, я думаю, і ти живеш подумки в кращі хвилини твоїх думок, цей Рим захопив і зачарував мене. Не можу, та й годі, вирватися з нього» [4, X, 159]. Того ж 1838 року Гоголь зізнався М.П. Балабіній: «Мені здається, тепер... принаймні, якби мені запропонували — природно не якийсь імператор чи король, а хтось сильніший за них — що я вважав би за краще бачити перед собою — древній Рим у грізній і сяючій величі або Рим нинішній в його теперішніх руїнах, я б віддав перевагу Риму нинішньому. Ні, він ніколи не був такий прекрасний. Він прекрасний уже тим, що йому 2588-й рік, що на одній половині його дихає вік язичницький, на другій християнський, і той, і інший — велетенські дві думки в світі. Але ви знаєте, чому він прекрасний. Де ви зустрінете цю божественну, цю райську пустелю посеред міста? Яка весна! Боже, яка весна!» [4, XI, 144].

Безумовно, на такому сприйнятті позначився і чинник традиції. У художній свідомості європейців Рим, як і взагалі Італія, був музеєм, своєрідним сховищем художніх шедеврів минулого, без осмислення яких неможливо було уявити освіту сучасного художника. Усі дороги тоді вели до Рима, як на початку ХХ століття вони поведуть до Парижа, який із того часу назавжди залишився «святим» мистецької душі. Таким «святим» ХІХ століття був художній Рим. У «Невському проспекті» оповідач говорить, що російські художники «живлять в собі істинний талант, і якби тільки повіяло на них свіже повітря Італії, він би певно розвинувся». А в «Портреті» саме полотно художника, який приїхав з Італії, спричинює переворот у долі Черткова.

У Гоголя ж від самого початку іноді прямо, а частіше завуальовано звучить тема божественного Провидіння, що привело його до Рима: «Тепер уявіть: над цією людиною, не знаю чому, зглянулося велике милосердя Бога і кинуло її (за що, право, не знаю, нічого гідного не зробила вона), — кинуло її в країну, в рай, де не мучать її нестерпні душевні докори, де душу її обійняв спокій чистий, як те небо, яке її тепер оточує і про яке їй снилися сні на півночі під час поетичних марень, де в заміну того бурхливого, що силкується щохвилини вирватися з грудей фонтану поезії, який вона носила у собі на півночі і який висох, вона побачила поезію не в собі, а навколо себе, в небесах, сонці, прозорому повітрі і в усьому, тиху, що несе забуття мукам» [4, ХІ, 245].

В іншому листі до В.А. Жуковського він уточнює: «Чи мені не дякувати Того, Хто послав мене на землю! Якими високими, якими урочистими відчуттями, невидимими, непомітними світу, наповнене життя моє! Клянусь, я щось зроблю, чого не робить звичайна людина. Левову силу відчуваю в душі своїй» [4, ХІ, 48].

Скільки гімнів проспівав Гоголь Вічному Місту: «О Рим, Рим! Окрім Риму, немає Риму на світі, хотів би я сказати, — щастя й радості, так. Рим більше, ніж щастя й радість». І продовжує в іншому місці: «Коли я побачив,

нарешті, удруге Рим, о як він мені здався кращим за колишній! Мені здавалося, ніби я побачив батьківщину свою, в якій декілька років не бував я, в якій жили тільки мої думки. Але ні, це все не те: не свою батьківщину, а батьківщину душі своєї я побачив, де душа моя жила ще раніше за мене, перше, ніж я народився на світ». Кожна нова зустріч із Римом додає впевненості й сили. Він не перестає по-дитячому дивуватися: «Так, що мене найбільше вразило, так це Петро (собор св. Петра. — П.М.). Він страшно виріс, купол зробився незвичайно величезним». Звідси, з Рима, Гоголь бачив контури майбутнього християнського світу. І вибір місця не був випадковим: «Але якщо є де на світі місце, де страждання, горе, втрати і власне безсилля може забутися, то це хіба в одному тільки Римі. Тут тільки тривоги невідні і не торкаються душі. Що було б зі мною в іншому місці!» [4, ХІ, 217].

«Якби ви знали, з якою радістю я кинув Швейцарію і полетів у мою душеньку, в мою красуню Італію! Вона моя! Ніхто в світі її не відніме у мене. *Я народився тут* (курсив наш. — П.М.). Росія, Петербург, сніги, підлотники, департамент, кафедра, театр — все це мені наснилося. Я прокинувся знову на батьківщині. Неначе з метою всемогутня рука провидіння кинула мене під сяюче небо Італії, щоб я забув про горе, про людей, про все, і весь упився її розкішною красою. Вона замінила мені все».

Можна сказати, що Гоголь, як і молодий князь — герой його повісті «Рим», «був уражений величчю і блиском минулої епохи».

Гоголева уява отримала в Римі цілющий ґрунт, що поживив його особливу прихильність до історичних пам'яток; він міг за окремими збереженими деталями відновити в цілісності архітектурну споруду й уявити життя, що колись вирувало навколо. У «Начерках і замітках з історії середніх віків» Гоголь згадує Рим і пов'язує його месіанську роль зі «святістю» і «взірцевим життям» його священиків [4, VIII, 124].

Події римської старовини в російській свідомості 1820–30-х років поставали своєрідним

символом або метафорою, що відображала і російську дійсність. Реальний Рим стояв перед очима і духовним зором. Він іще здатен був пробуджувати вселюдські думки, вселюдську віру, не здавався «бутафорським непотрібом в античному роді» (В. Стасов), яким стане за позитивістської доби.

Гоголь не тільки любив Рим, але й прекрасно знав і при нагоді охоче демонстрував свою обізнаність. Так було, коли до Рима приїжджали С. Шевирьов, сам чудовий знавець вічного міста, М. Погодін, В. Жуковський, П. Анненков, О. Смирнова-Россет. Остання згадувала: «Ніхто не знав Рим краще, подібного чичероне не було і бути не може. Не було італійського історика або хронікера, якого б він не прочитав, не було латинського письменника, якого б він не знав; все, що стосувалося історичного розвитку, мистецтва, навіть благодійності італійської, все було йому відомо, якось особливо оживав для нього весь побут цієї країни, яка тривожила його молоду уяву і яку він так ніжно любив, в якій його душі ясніше бачилася Росія, в якій описував сумних героїв першого тому, і вітчизна осявалася для нього веселково й утішливо. Він сам мені говорив, що в Римі, в одному Римі він [міг] дивитися в очі всьому сумному і безрадісному і не відчувати туги та томління» [16]. П. Анненков помітив: «Він був залюблений у свій погляд на Рим, та тут же діяв частково і малоруський елемент, завжди охоче звернений до того, що носить печать стародавнього або його нагадує... Під погляд свій на Рим Гоголь починав підводити в цю епоху і свої думки взагалі про предмети етичної властивості, свій образ думок і, нарешті, життя своє. Взагалі він показував Рим з такою насолодою, неначе сам відкрив його» [17].

Реконструючи сюжет гоголівського апостольства, важливо виділити ті події римського періоду, які підштовхують і визначають розвиток апостольських устремлінь митця. Це, безперечно, смерть Пушкіна, про яку Гоголь дізнався ще в лютому 1837 року в Парижі. Ця подія поставила його перед спокусою — стати на чолі російської літератури. Н. Котлярев-

ський, проникливий критик Гоголя, відзначив: «Гоголь починає думати, що до нього переходила тепер та роль пророка-співця, яка обірвалась так сумно...Художник почав перероджуватись у пророка, але помисливого пророка, що чекає з хвилини на хвилину закликів покинути землю» [18]. Звичайно, уявлення Пушкіна і Гоголя про іпостась поета-пророка різуче відрізнялися. І перш за все тим, що Пушкін був далекий від думки про можливість з'єднати пророчє слово і сучасну релігійну віру, що намагався зробити Гоголь, який глибоко розумів і те, ким був Пушкін для Росії. Усвідомлення цього було однією з найважливіших, а можливо, й головною опорою Гоголя-художника, який, попри всі спокуси, залишився вірний письменницькому покликанию, хоч і намагався, як говорив П. Плетньов, повернути напрям розвитку російської літератури (для П. Плетньова «Вибрані місця» були «початком власне російської літератури» [19]). Але у вірності Гоголя художньому слову приклад Пушкіна, можливо, був найбільш вагомим, найбільш значущим. Історія з другим томом «Мертвих душ», над яким Гоголь не припиняв роботу до самої смерті, яскраве тому свідчення. Неприйняття більшістю читацької публіки Росії «Вибраних місць» змусило Гоголя ще раз повернутися до початкового вибору і зізнатися собі: я насамперед художник.

У реальному житті стосунки письменників були іншими. Звичайно, ім'я Пушкіна знадобилося Гоголеві, щоб підкреслити свою належність до сонму обраних. Усе, що робить Гоголь, освячено його, Пушкіна, особистістю. А це додавало й самому Гоголю особливого статусу. Він, як відомо, іноді вдавався до релігійної термінології в розмовах про літературу. Про Плетньова Гоголь, за спогадами Г. Данилевського, говорив, що «він висвячений Пушкіним». Відхід Пушкіна став своєрідним знаком, який підштовхнув Гоголя зайняти престол першого письменника Росії, а це вже був крок на шляху гоголівського апостольства.

Другий важливий момент — т. зв. «польський» епізод, про який до цих пір спере-

чаються гоголезнавці. Одні, як В. Солоухін, схильні бачити в ньому католицький «ухил» Гоголя, інші, услід за В. Вересаєвим, готові думати, що «потайний і дуже практичний в життєвих справах Гоголь просто водив за ніс польських ченців, які полювали за ним. Єдина мета була — догодити багатій і знатній княгині Волконській, фанатичній католичці» [20]. Здається, ближче до істини американська дослідниця М. Богоявленська, яка резонно зазначила: «Художник міг тимчасово пересилювати мислителя, але процес релігійного шукання ніколи не припинявся в Гоголі. Тому ідейне багатство навколишнього світу не могло не зачепити й не зацікавити його. Лишень допитливість його розуму і природна спостережливість, а також прагнення до самоосвіти вже виключають можливість його повної байдужості до католицтва» [21].

Друга редакція «Тараса Бульби» (1842) свідчить, що інтерес до католицизму з роками не зникає. Часто цитований Гоголів лист із Рима до матері, де сказано, що «як релігія наша, так і католицька, здійснене одне і те ж», можна пояснити тією визначальною метою, яка для Гоголя була головним завданням євангельського вчення. З його дієвою силою він уперше познайомився під час зустрічі восени 1836 р. у Парижі з представниками польської еміграції. Велика польська еміграція (під такою назвою вона ввійшла до історії) утворилася в Західній Європі, передусім у Франції, після невдалого листопадового повстання 1830 р., що залишилося яскравою сторінкою польської історії. Виявлені повстанцями жертвність, безмежна любов і вірність зганьбленій батьківщині стали тим етичним і людським капіталом, який був і залишається джерелом високих устремлень поляків. Разом із тим життя в еміграції було далеко не безхмарним, попри єднальну спільність бороненого ідеалу — вільної та незалежної Польщі. І не могло бути інакше. Близько 6–7 тисяч польського воїнства опинилося після поразки в Парижі. Здебільшого це були молоді люди зі шляхетських родин, які зазнали, крім фізичних ран, морального

приниження поразкою й усвідомлення несли змінити реальність. А далекий від благочестя Париж не надто сприяв їхнім устремлінням. Радше навпаки — спокушав і підштовхував до пошуку втіхи і забуття.

Еліта еміграції розуміла потребу у внутрішній організації, що змогла б хоч якось вплинути на земляцтво. Серед лідерів еміграції досить швидко на перші ролі висунувся Адам Міцкевич, який уже в середині 1830-х років був поетичною величиною європейського масштабу.

Саме Міцкевич став ініціатором і натхненником різних товариств і організацій, періодичних видань і дороговказних книг для нації («Книги народу польського»), що так чи інакше впливали на життя еміграції. Об'єднати еміграцію, наповнити найвищим сенсом її життя, допомогти вибитим із звичної життєвої колії людям знайти себе, освятити їхню діяльність високою релігійною ідеєю — такою загалом була мета Міцкевича. Саме в цей період напруженої боротьби за збереження духовної та етичної цілісності польської еміграції і з'являється в Парижі Гоголь, у цей час він зустрічається з представниками її еліти (осінь — зима 1836–37 р.р.).

Шлях самого Міцкевича до ідеї відродження релігійності нації був далеко не простим. Більшість дослідників сходиться на думці, що до Парижа він приїхав людиною з глибокою вірою, а остаточне звернення до неї сталося під час його перебування в Римі напередодні повстання. Відомий дослідник «Товариства Воскресіння Господнього» П. Смоликовський писав: «Справу відродження релігійності серед емігрантів підняв Міцкевич. Був він віруючим католиком... Не належав до жодної з партій, сварки і суперечності в емігрантському середовищі брав близько до серця» [22].

Міцкевич, переконаний католик, бачив у Костьолі порятунком для нації. Християнське вчення, оновлене й обернене обличчям до сучасності, було для нього основою майбутнього Європи і його приниженої вітчизни. Про «нове християнство» говорили по всіх кутках Європи.

У «новому християнстві» знайшла втілення друга хвиля розвитку європейської гуманітарної думки, що йшла вслід за Великою французькою революцією. Вона була вже багато в чому інерційною, у ній уже був сегмент розчарування, і стосувалася вона переважно моральної сфери, проте була сповнена того ж пафосу переоблаштування і реформації світу в його складнішій і наче невидимій роботі з одухотворення людської душі.

Це була реакція на богоборчу епоху Прогресивізму. І коли стало зрозумілим, що революція не змогла втілити високі ідеї прогресивістів, інтелектуали почали шукати вирішення ідеї оновлення світу на шляхах традиційного розвитку. Зі сховищ знову витягли Святе Письмо, і з'явилася надія на розв'язання найскладніших питань сучасного життя Церквою. Соціальні ідеї польських воскресенців багато в чому продовжували і розвивали ідеї «нового християнства».

Є вагомими підстави вважати, що саме своєрідно інтерпретовані ідеї соціального християнства привернули увагу Гоголя. Це був головний аргумент у пошуку Гоголем контактів із Міцкевичем і польськими емігрантами (виняток — Богдан Залеський, з яким письменника зближувало ще й етнічне походження). Міцкевич був у дружніх стосунках з одним із головних ідеологів «нового християнства» — Ф.Р. Ламенне, який, попри невдоволення Ватикану, до останку зберіг вірність ідеалам.

Багато сказано й написано про пророчі інтенції в творчості Гоголя і в його поведінковому коді. Але польський месіанізм як одне з джерел пророчого пафосу творчості письменника дотепер не фігурував у гоголезнавстві. Разом з тим і знамениті імпровізації Міцкевича періоду його перебування в Росії, і пророчий пафос знаних Гоголем «Книг польського народу», написаних як біблійна стилізація, — усе це, поза сумнівом, є матеріалом для роздумів про вплив польського літературного месіанізму на апостольський проект Гоголя. Його не могла лишити байдужим масштабність задуму Міцкевичевих «Книг польського народу і польського пілігримства» (1832), метою яких був порятунок свого народу. Одна лю-

дина ставить перед собою завдання порятунку цілого народу і заявляє привселюдно про це своє право, а свої думки робить предметом загальних суджень. Біблійний стиль цього твору, його християнський пафос озиватиметься в пізній творчості Гоголя. Зближує їх передовсім віра в оновлене християнство, здатне перетворити сучасний світ.

Ця ідея в її католицькому варіанті стала ідеологією польської еміграції, і Міцкевич був серед її творців. Польський месіанізм — одне з наймогутніших творінь Міцкевича і його попередників (мабуть, не менш значне навіть порівняно з його поезією, хоча відокремити їх одне від одного справа безнадійна). Прославити роль Костьола, зробити його основою політичних справ і своєрідної історіософії — такою бачилася платформа «Домека Янського», що став ядром формування ордену ресурекціоністів, члени якого — Петро Семененко та Ієронім Кайсевич — навесні-влітку 1838 р. вели в Римі діалоги з Гоголем.

Збережені документи свідчать, що Гоголь високо цінував духовні устремління польських співрозмовників. П. Семененко в листі до Б. Янського (25.05.1838) писав, що Гоголь часто повторював фразу: «У вас, у вас що за життя! Після втрати стількох сил! Удар, що мав вас знищити, підніс вас і оживив. Що за люди, що за література, що за надії! Це річ ніде нечувана». Гоголя жваво цікавив процес відродження релігійного життя і його вплив на суспільство. І польські емігранти, сповнені усвідомлення власної високої місії, дали приклад дієвого потенціалу християнської віри, актуалізували пошук сучасного релігійного діяння. Тож питання про конфесійні догмати, думаю, були при цьому третьюрядними, чого не можна сказати про національне питання — потенціал різних мов був предметом обговорення.

Але в центрі уваги перебували проблеми християнської етики і шляхи її впровадження в життя. Любов до Христа — ось той ідеал, що бачився і Гоголю, і П. Семененку, й І. Кайсевичу, і їхнім патронам — Б. Янському й А. Міцкевичу. Діяльність ресурекціоністів стала для Гоголя живим досвідом утілення в життя

високої ідеї, чим і приваблювала його насамперед. Очевидно, що члени ордену також були зацікавлені в Гоголі, але той мав на думці інше. Він готувався сам постати перед християнським світом пророком і проповідником нового християнства, через що й виявив неабияку зацікавленість ідеями і практикою діячів ордену.

У релігійних візіях і досвіді «воскресенців» є багато моментів, що перегукуються з ідеями Гоголя: обов'язкове покаяння, відвідування Святих Місць і введення нового Христа. Згадаймо слова Гоголя у «Вибраних місцях»: «Вигнали на вулицю Христа, в лазарети і лікарні, замість того, щоб закликати його до себе в дім, під рідний дах свій, і думають, що вони християни» [4, VIII, 412]. Гоголь бачив себе апостолом нової діяльної віри, що мала привести до Преображення сучасну людину, яка через різні обставини змаліла, лише коптити небеса Господні, живе з мертвою душею.

Але основою всього повинна стати віра: «Релігія і тільки релігія може встановити порядок суспільний і дати свободу, забезпечити всяке право власності й актуальні інтереси, зняти соціальні злидні, досі не вирішені — і в сьогодні, і в майбутньому, дати суспільству стабільність устремлінь і розвитку всіх сил» [23]. «Немає політики й народу без єдності, немає єдності без релігії» — таке гасло Богдана Янського.

Гоголь жваво всотував усе, що чув і бачив навколо себе, трансформуючи під своїм кутом зору. Православну редакцію «польських» думок він запропонує у «Вибраних місцях із листування з друзями» (1846–1847 рр.). В. Зеньковський справедливо стверджував: «Правда Христова багато разів проповідувалась, але те, що ми знаходимо у Гоголя, є спробою постановки питання про реальне і всезагальне здійснення правди Христової» [24].

Заключна фаза практичного втілення апостольського проекту припадає на 1840-і роки і пов'язана з реалізацією задуму «Мертвих душ». Цей твір Гоголя, як відомо, замислювався як аналогія з «Божественною комедією» Данте. Перша, умовно кажучи, критична частина з'явилася 1842 року. Дві інші по-

винні були явити відродження мертвих душ, преображення героїв поеми (авторське визначення жанру як поеми теж пов'язане з твором Данте). Доброзичливо налаштований до Гоголя П. В'яземський, уже після знайомства з «Мертвими душами», побачив його в новому вимірі: «Запити його і небозвід стали ширшими. Можна сказати, що він уже в «Мертвих душах» переступив розсудливі і законні межі». Зауважимо, що ще тільки починаючи роботу над поемою, Гоголь переймався питанням: «Що говорить у мені нечуваними словами? ... Що ж я? Чи людина я?» [4, VI, 643].

Гоголь після «Мертвих душ» шукав «позитивного ґрунту» (А. Хом'яков) для своїх героїв. Саме в цей час стає особливо помітною верховність ідеї, але не художності. «Література» поступово перестає «бути для нього головною справою, на перше місце виступають у Гоголі його особисті запити як людини».

Від самого початку Гоголь розумів, що комплекс ідей, який повинен стати засадничим у перетвореному світі його твору, буде пов'язаний із християнським ученням. В «Авторській сповіді» він зазначає: «Мені здавалось завжди, перш ніж вводити щось нове, слід не як-небудь, але докорінно вивчити старе, інакше використання найдобродійнішого у науці відкриття не буде успішним. З цією метою я й заговорив переважно про старе» [4, VIII, 436]. Гоголь напружено роздумує над новими-старими ідеями, шукаючи своєї платформи. Він багато читає із релігійної святоотецької літератури (від праць українських діячів церкви, наприклад Дмитра Ростовського (Туптала), до Фоми Кемпійського). Тож має здоровий глузд іронічне й певною мірою несправедливе зауваження Абрама Терца: «Гоголь багато не читав, але, щоб не блукати намарне, першим із російських мислителів XIX століття перечитав Євангеліє. У цьому його велика історична заслуга» [17, 169]. У свідомості Гоголя поступово формується соціально-християнська доктрина, що і була викладена у «Вибраних місцях із листування з друзями». Цей твір — своєрідна стилізація в епістолярному жанрі, а крім того, збірка оригінальних статей і есе.

Книга мала виконати кілька завдань. По-перше, Гоголь репрезентував комплекс тих ідей, які, на його думку, могли відродити Росію. По-друге, він хотів перевірити їх на читачах і тому в кількох листах говорить про книгу як про своєрідний випробувальний камінь. Він просить своїх адресатів повідомити про те, як сприймають читачі його творіння.

Гоголь формулює комплекс ідей, що мають стати засадничими в утопічному плані воскресіння Росії і скласти зміст наступних томів «Мертвих душ». Але книга поступово набувала самостійного звучання і значення. Досвід письменника, абсолютний естетичний смак Гоголя вимагали надати їй художньої завершеності. Можна сказати, що сам матеріал Гоголевої книги продиктував її художню природу. Християнський зміст актуалізував учительну проповідь, яка утримує домінанту пафосу «Вибраних місць». При цьому Гоголь ясно усвідомлював, що проповідь оголюється, «пряме» слово приречене, ось чому він другою темою книги робить історію власного життя.

Сповідь, в очах Гоголя, має силу своєрідної охоронної грамоти. Вона застрахована від скепсису і недовіри. Тому тема власного життя і набуває форми сповіді. Саме в цьому вимірі тексту знаходить вияв «лірична схвильованість»: Гоголь надавав сповіді величезної ваги. Один із проникливих знавців творчості Гоголя В. Гіппіус зауважив, говорячи про «Вибрані місця»: «Тепер центр уваги перемістився для нього з об'єктивної діяльності на особистість письменника, причому сенс творчості виявляється у впливі на читача не самого матеріалу як такого, а письменницької особистості крізь матеріал». Визначаючи ж природу жанру «Вибраних місць», В. Гіппіус писав, що «книга ця — задум у подвійному плані — сповіді й проповіді». Сам Гоголь ще 1844 року, інтенсивно обдумуючи майбутній твір, стверджував у листі до Н. Язикова: «Якщо тобі скільки-небудь вдасться вилити на папір стан душі твоєї, як вона з лона скорботи перейшла до втішання, то це буде дорогоцінний дарунок світу і людству. Стан душі страдницької є вже святиня, і все, що не ви-

ходить звідти, дорогоцінне, і поезія, що виїшла з такого лона, вища за всі поезії» [4, XII, 263]. А у «Вибраних місцях» зазначає: «Надходить час, коли жадання сповіді душевної стає сильнішим». Відповідаючи тим, хто його звинувачував у хибній спрямованості книги, Гоголь писав до К. Аксакова: «Як може він, недосвідчений серцезнавець, назвати брехнею геть усе, від початку і до кінця, яку б то не було душевну сповідь» [4, XVI, 69].

Гоголь розумів, що сповідь є невід'ємним елементом християнського обряду і зберігає свою сакральність у будь-якому контексті. Сакралізація оповіді у «Вибраних місцях» стає одним зі складників апостольського проекту. У листах Гоголь наполегливо підкреслює сакральний характер цієї книги, поява якої «здійснилась... не без волі Божої» [4, XIII, 186]. Навесні 1844 року Гоголь наставницьки зазначав у листі до А. Іванова: «Ви не відчули близького до нас задіяння Бога і всю висоту спорідненого союзу, в який він увійшов з нами» [4, XII, 274].

Сакралізації оповіді Гоголь досягає створенням ситуації передсмертного слова. Перше речення книги звучить так: «Я був важко хворий; смерть уже була близькою». А далі Гоголь пов'язує свій порятунок із Провидінням: «Небесна милість Божа відвела від мене руки смерті» [4, VIII, 215]. Гоголь розташовує на початку книги «Заповіт» і дає розпорядження стосовно погребіння: «...Я сповіщаю це тут на самому початку мого заповіту, в надії, що, можливо, посмертний голос мій нагадає взагалі про оглядність» [4, VIII, 219]. Він висловлює впевненість, що після смерті його слово прозвучить повноцінно: «Пригадає усяк з них після моєї смерті, усвідомивши всі слова, мною йому сказані, і перечитавши всі листи, до нього написані за рік перед цим» [4, VIII, 220].

Сповідь Гоголя постулює право на повчання: «Та пригадають також мої співвітчизники, що і не будучи письменником, всякий брат наш, який відходить від світу, має право залишити нам що-небудь у вигляді братського повчання...». В іншому місці Гоголь гово-

рить, «що людина, яка лежить на смертному одрі, може інше бачити краще за тих, які кружляють серед світу» [4, VIII, 221].

У такий спосіб Гоголь ставить власне життя на кін «віри-зневіри» у своє слово. Такою є ціна переконливості. Гоголь подає російській літературі наступних поколінь приклад тієї високої моральної відповідальності, яка, певно, була не менш важливою, ніж його творчість. Це спостерегли вже сучасники. І. Аксаков стверджував, що «біографія внутрішнього життя» Гоголя гідна особливої уваги. Право проповіді потребувало легендаризації власної людської долі для надання авторитетності слову. «Авторська сповідь», задумана як коментар до «Вибраних місць», перетворилася під пером письменника на ще одну сповідь, покликану посилити ідею обраності Гоголевої долі.

Вагомим складником апостольського проекту стала поява Гоголя на картині А. Іванова «Явлення Месії» в образі «найближчого до Христа». Відомо, що цей персонаж і його рольова функція були продумані й підказані Іванову самим Гоголем, який позував для нього. Хоч в останньому варіанті картини профіль Гоголя заледве вгадуваний, але, тим не менш, упізнаваний.

До «Вибраних місць» Гоголь включив розділ «Історичний живописець Іванов», подавши в ньому, як сказали б сьогодні, рекламу цієї картини. Він називає її «явищем небувалим» [4, VIII, 328], «колосальним витвором, якого не створював дотепер ніхто» [4, VIII, 329]. На це теж була воля Бога, про що говорить Гоголь: «Я це знаю і почасти пережив сам. Мої твори теж зв'язались дивним чином з моєю душею і моїм внутрішнім вихованням» [4, VIII, 333]. Художник, на думку Гоголя, перебуває у волі Всевишнього, «полиште його у спокої, підштовхне його Бог для вас...» [4, VIII, 337].

Була ще одна обставина, що актуалізувала картину Іванова в сценарії гоголівського апостольського проекту. Наприкінці 1845 року Микола I приїхав до Рима. Ця подія, сприйнята крізь призму есхатології двох Римів, надавала візитові особливого смислу.

Микола I бачив картину Іванова. Її майбутня поява на батьківщині передчувалась Гоголем не тільки як велика культурно-художня, але й суспільна подія в історії Росії. Гоголь декілька разів проговорює необхідність суміщення в часі її презентації з виданням власних творів. В одному з листів у Рим до А. Іванова Гоголь писав: «...пора нарешті з'явитися на світ плодам спокою, обдуманих у глибині душі думок і високих споглядань, що звершились у тиші. Добре б було, якби і ваша картина і моя поема з'явилися разом» [4, XIV, 217]. Гоголь наполегливо підкреслює власну задіяність і роль у цій події.

Повернутися до Росії в сакральному ореолі «найближчого до Христа» на картині, пафос якої пророче явлення, — ось геніальний хід у містифікації власної особи. Але це був не єдиний іконічний образ у ретельно обдуманій Гоголем режисурі власного Явлення в новій якості апостола. В усьому сценарії поки що був відсутній головний сюжетний мотив цього дійства — мотив Преображення.

Гоголь перебуває в його цілеспрямованому пошуку. Він уводить до «Заповіту» ще один мотив із власним портретом. Позірно досить незначний цей мотив сповнений глибокого смислу. Як невартий уваги — таким його сприйняли сучасники, частина з яких навіть негативно зреагувала на нього. Ця історія досить добре відома гоголезнавцям, тому нагадаю лише головні події.

1843 року в журналі «Москвитянин» була надрукована літографія з портрета Гоголя роботи А. Іванова. Ініціював публікацію М. Погодін, редактор журналу. Ця дія викликала обурення Гоголя, причому настільки сильне, що він згадав про неї через кілька років у «Заповіті». Урівноважений С. Аксаков написав Гоголеві різкого листа: «Я не вірив своїм очам, що ви навіть у заповіті (я вірю вам, що ви писали заповіт, а не твір, хоч цьому повірити досить важко), прощаючись із цим світом і усіма його огидними пристрастями, — ганите, безчестите чоловіка, якого називали своїм другом і який справді був вам другом, по-своєму». С. Аксаков мав рацію. Так, наприкінці 1838 року Гоголь писав із Рима до

Погодіна: «Прощай, мій добрий, мій милий! Мій великодушний! Чому я не можу виказати мою вдячність!» [4, XI, 188]. Завжди делікатний, С. Шевирьов розцінив учинок Гоголя як «неохайність душевну, що бере в нас витоки від необмеженого самолюбства», і зажадав прибрати цей фрагмент із другого видання книги. Реакція Гоголя, всупереч усім умовам, залишилася незмінною: «Я не відречуся від моїх нападів, але поряд з ними виставлю тільки, що слід узяти на терези, коли вершиш повний суд над людиною» [4, XIII, 291]. Він пропонує натомість включити до книги додаткову статтю — розділ «Про значущість літературних праць (!) Погодіна», але відмовляється зняти антипогодінський пасаж.

Дивувався, виправдовуючись, М. Погодін: «Я думав навіть зробити тобі маленьку приємність, а твоїм поціновувачам велику. Ніякої іншої думки не було і не могло бути. Питатись у Росії ніколи не було у звичаї». Погодін був абсолютно переконаний: «Твоя власність шкоди не зазнала, у цьому я тебе запевняю». Лише пізніше він висловив слушне припущення: «...Хіба що не мав ти якоїсь особливої думки чи якогось особливого наміру, що за тобою водилось, — придумувати, котячи кульки, різні вигадливі речі, припустимо, для благих, по-твоєму, цілей. Друже мій, у простому серці Бог спочиває, каже російське прислів'я». Гоголь у відповідь запропонував Погодіну викинути все з голови, переконуючи, що мав на увазі «тільки неохайність твою й поспіх» [4, XIII, 317]. Погодін прийняв це як вибачення: «У мене на другий день після прочитання книги не залишилось гіркоти у серці», я «спокійний і не серджуся».

Це справді віртуозне «котіння кульок», але саме тут Гоголь і вводить тему Преображення. Спочатку він повідомляє про наявність іншого свого портрета, створеного художником, ім'я якого поки що не поспішає називати. Спершу Гоголь говорить про іншого знаменитого художника і його не менш знамените полотно. При цьому він усіяло нахвалює гравіювальника, який наважився дати нове життя відомій картині. Усе це має відклатись

у свідомості читача: «Художник цей уже кілька років трудиться в Римі над гравіюванням картини Рафаеля «Преображення Господнє». Він усім пожертвував для труда свого — труда вбивчого, що пожирає роки й здоров'я, і з такою досконалістю зробив свою справу, що наближається нині до кінця, як це ще не робив жоден з гравіювальників» [4, VIII, 223].

Саме в його виконанні, якби «побажали мої співвітчизники побачити і портрет мій», Гоголь готовий з'явитися на картині, підписаний: «Гравіював Іорданов». Але тут же продовжує: «А ще буде справедливіше, коли ті, хто мають достаток, стануть замість портрета мого купувати естамп «Преображення Господнє», котрий, за визнанням *навіть чужоземців* (курсив наш. — П.М.), є вінцем гравіювальної справи і становить славу російську» [4, VIII, 223].

Поява міфічних «чужоземців» сигналізує про перебільшену оцінку Гоголя. А. Іванов, з властивим йому тонким гумором, інакше оцінював завершену Іордановим роботу: «Не думаю, — писав він Гоголю, — щоб відбулись животворчі зміни у гравіювальному світі навіть із найщасливішим вітанням його важливої праці. Його мистецтво не корінне, а підпорядкована пристрасть; його характер не опрацьовано під манер доби нашого часу, і, зрештою, його серце — не російське». Думаю, що і Гоголь знав справжню ціну творінню Іорданова.

Він мав на меті зовсім інше. Для нього було важливим сформувавши (радше у підсвідомості, ніж на свідомому рівні) на візуальній основі своєрідний асоціативний ряд за допомогою ефекту стереоскопії: портрет Гоголя і Преображення Господнє. Тут і виникає спроба очевидної сакралізації Преображення самого автора. Витворюється своєрідна сакралізована тріада: Господь, формула Преображення і Гоголь. Якщо до цього додати семантичні обертони образу «найближчого до Христа» з картини А. Іванова «Явлення Месії», то Гоголь з'являється в тому контексті, який і передбачав сценарій його особистого Явлення.

Нарешті, ще один важливий елемент апостольського проекту — це визначення дати і

місця початку головного дійства. Ідея місця, звідки може розпочатися його апостольський шлях, визначилась ще в 1842 році, коли Гоголь отримав благословення відвідати Єрусалим і побувати біля Гробу Господнього. З того часу поїздка до Єрусалима стає однією з постійних тем його листування. Гоголь висловлює сподівання, що звідти «поніс би я повсюди образ Христа». Він залучає до цього багатьох людей. Одних запрошує із собою, іншим розповідає про плани майбутньої подорожі, яку потім відкладає на невизначений термін. Створюється враження, що він начебто закріплює у свідомості друзів і знайомих цю думку. До неї він повертається і в «Заповіті». Адже слово, мовлене у «Вибраних місцях», не тільки передсмертне, але промовляється воно також і напередодні «подорожі до Святих Місць».

Майбутню подорож до Гроба Господнього Гоголь у листах постійно датував Пасхою, Великоднем: «...до Єрусалима, до часу Пасхи» [4, XIII, 47], «...до великого посту й Пасхи — до Єрусалима» [4, XIII, 101], «Якщо Бог допоможе облаштувати мої справи, закінчити мій твір, без якого мені не можна їхати до Єрусалима» [4, XIII, 195]. Нагадаю, що і книга «Вибрані місця» завершується розділом «Святе Воскресіння». Це головне християнське свято Православ'я органічно пов'язане з містичним явленням чудесного. Воно є носієм ідеї найвищої гармонії, як свято є реальним втіленням божественного життя. Яким бачиться призначення цього свята Гоголеві? Навіщо воно? «Для того, — пише Гоголь, — щоб хоча декому, хто ще чує весняне дихання цього свята, зробилося б раптом так сумно, так сумно, як ангелу на небі. І, залементувавши таким криком, що роздирає серце, впали б вони до ніг своїх братів, благаючи хоч би один цей день вирвати з ряду інших днів, один би день тільки провести не в звичаях XIX віку, але в звичаях Вічного Віку, в один би день тільки обійняти і охопити людину, як винуватий друг обіймає великодушного, який все йому пробачив, хоч би тільки для того, щоб завтра ж відштовхнути його від себе і сказати йому, що він нам чужий і не-

знайомий. Хоч би забажати так, хоч би тільки силоміць змусити себе це зробити, вхопитися б за цей день, як потопуючий хапається за дошку! Бог-зна, може бути, за одне це бажання вже готова скинутись з небес нам драбина і простягнутися рука, що допомагає злетіти по ній» [4, VIII, 416]. Святе Воскресіння для Гоголя — початок нового життя, нової перетвореної Росії, де «празник Великодня восприняється перше, ніж у інших» [4, VIII, 418]. Показово те, як Гоголь завершує цю тезу: «Такі думки не вигадуються, навіюванням Божим породжуються вони разом у серцях багатьох людей» (там само).

Містичний дар Гоголя отримав величезний стимул. У 1840-і роки і шлях Преображення не виглядав надуманим і нереальним, яким він іноді видається сьогодні. Містичне начало становить один із важливих складників духовного життя православного християнина. Ось як описує Гоголь момент Преображення у фіналі «Божественної Літургії»: «Але якщо Божественна Літургія діє сильно на присутніх при звершенні її, тим ще сильніше діє на самого вершителя, або ієрея... Сам Спаситель у ньому уявиться, і в усіх діях його діятиме Христос; і слова його говоритиме Христос... Слова його приберуть силу лікувального елею і будуть на всякому місці словами миру й любові» [25]. Відомий дослідник російського духовного життя В. Лоський принагідно писав: «Східне вірування ніколи не проводило різкого розмежування між містикою і богослів'ям, між особистим досвідом пізнання Божественних тайн і догматами, схваленими Церквою». Він наводить слова, мовлені сучасником Гоголя, великим православним богословом, митрополитом Філаретом Московським: «Необхідно, щоб жодну, навіть у тайні сокровенну премудрість (ми) не вважали для нас чужою і до нас не належною, але зі смиренням налаштували ум до божественного споглядання і серце до небесних відчуттів». Коментуючи це висловлювання, історик філософії підкреслює: «ми... повинні примушувати себе до глибокої зміни свого ума. До внутрішнього його перетворення і, таким чи-

ном, ставати здатними набути містичного досвіду». Загострюючи думку, В. Лоський констатує: «Немає християнської містики без богослів'я, і, що ще важливіше, немає богослів'я без містики» [26].

Кінцева мета християнського пізнання, як стверджують святі отці, це єднання з Богом, або обоження. В. Лоський у кінцевому підсумку приходиться до парадоксальної, на перший погляд, думки, говорячи, що «християнська теорія має значення вищою мірою практичне і чим містичніша ця теорія, тим безпосередніше вона прямує до вищої своєї мети — до єднання з Богом, тим вона і «практичніша».

Якщо тепер спробувати сфокусувати в одній площині всі описані складники задуманого Гоголем сценарію його Явлення в ролі нового апостола, то виявиться приблизно така картина. Я свідомо її конкретизую, розуміючи, що неминуче огрублюю задум, але тільки в цьому разі вона стане унаочненою.

Отже, А. Іванов завершує свою картину, і вона буде представлена на очі імператора Миколи I. На цю подію, за планом Гоголя, збирається вся столична еліта. Напередодні з'являється тираж книг Гоголя, серед яких «Вибрані місця» з його портретом і вставним естампом «Преображення Господнє» Рафаеля. Це — предмет розмов і обговорення. Відбувається це проти Великодня, а сама презентація картини запланована на Пасху. Ім'я Гоголя в усіх на вустах ще й через те, що уважно обговорюють усіх персонажів картини. Заходить розмова про Гоголя і, природно, постає питання: де ж він сам? В оточенні є люди, які знають, Гоголь біля Гроба Господнього. Таким чином, він і тут виявиться «найближчим до Христа» і його повернення до Росії стане поверненням апостола, який несе нову віру і воскресіння. У передмові до «Вибраних місць» Гоголь писав: «Я ж біля Гробу Господнього молитимуся за всіх моїх співвітчизників, не виключаючи з них жодного; моя молитва буде також безсила і черства, якщо свята небесна милість не перетворить її на те, чим повинна бути наша молитва» [4, V, 219].

Але життя вирішило інакше. Гоголю не повірили, посміялися над його задумом «Вибра-

них місць». Коли стало зрозумілим, що смисл поїздки до Єрусалима втрачено, Гоголь пише до С. Шевирьова вражаючий за своєю щирістю лист: «Зізнаюсь, часто спадає мені на думку: навіщо я тепер поїду до Єрусалима? Раніше я, принаймні, помилявся щодо самого себе. Я думав, що я хоч трохи кращий за те, що я єсмь. Я думав, що я просунувся ближче до тієї справи, за якою їхав до Єрусалима, я думав, що молитви мої чогось та будуть варті у Бога, якщо тільки молитимуться мої земляки, люди тієї ж землі, щоби значили щось мої молитви. Тепер думаю, чи не буде образою святині мій приїзд і поклоніння моє, якби Богу була бажана моя подорож, зайнялося б у грудях моє бажання сильніше, і все б мене тягнуло туди, і не подивився б я на труднощі дороги. Але в грудях моїх байдуже й черство, і мене жахає думка про утруднення» [4, XIII, 399]. Гоголь, проте, поїхав до Єрусалима, але враження були далекі від сподіваних, перш за все через втрату важливого смислу цієї акції. Повернення на батьківщину картини А. Іванова теж не стало подією, пройшло майже непоміченим. Сам автор, навіть представивши картину, не звертаючи уваги на глядачів, продовжував її вдосконалювати. Для Гоголя це було болюче питання, що резонувало з його поразкою в прагненні стати апостолом нового християнського Преображення.

Тому він продовжує захищати своє Євангеліє — «Вибрані місця». Він пише «Авторську сповідь», намагаючись порозумітись із співвітчизниками. Але поступово втрачає надію на це.

Крах апостольського задуму був особистою катастрофою для Гоголя: провалом усіх сподівань і надій, у чому Гоголь боявся зізнатись і собі. Він ще продовжував говорити про майбутню книгу, ладнав нове видання своїх творів, намірився навіть одружитись. Зробив пропозицію Анні Михайлівні Вільєгорській (завдячуючи їй, він оживає в листах, знижуючи пророчий глас до тихого шепоту: «Можливо, я повинен бути ні чим іншим перед вами, як вірним псом, покликаним стерегти в якомусь кутку речі повелителя свого» [4, XIV, 188]), отримавши ж відмову, не дуже з того

переживав. Життя втратило великий сенс, ідея, що вела його життєвою дорогою, була осміяна російським суспільством. Тіло, яке стільки вистраждало від нелюдської напруги, вже нездатне було до життя. Гоголь згасав. Уся історія його останніх днів свідчить, що то було своєрідне невербальне спілкування з Богом. Невипадково для свого відходу Гоголь вибрав Великий Піст. Він ніби звертався запитливо до Бога: «Господи, якщо в моему служінні немає потреби, то який смисл у моїй фізичній присутності на цій землі?» Він віддав себе на найвищий суд, і присуд не заждався з відповіддю. Гоголь відійшов 21 лютого 1852 року зі словами: «Як солодко помирати!».

Старий Аксаков, який проговорив за життя Гоголя багато прикрих для нього слів, сказав: «Я визнаю Гоголя святим, це істинний мученик нашого часу і в той же час мученик християнства».

Гоголь зробив життя заручником високої мети свого слова, що, за його свідомою настановою, виходило за межі літератури. Доводячи його істинність, він заплатив власним життям. Це і був, певно, головний підсумок апостольського служіння Миколи Гоголя.

1. *Грушевський М.* Юбилей Миколи Гоголя // Літературно-науковий вісник. — 1909. — №3. — С. 606, 608.
2. *Шелухин С.П.* Н.В. Гоголь и малорусское общество. — Одесса, 1909. — С. 42.
3. *Петров Н.И.* Очерки из истории украинской литературы XVII–XVIII веков. Киевская искусственная литература XVII–XVIII веков, преимущественно драматическая. — К., 1911. — С. 530–532.
4. *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений: В 14 т. — М.; Л.: Изд-во АН СССР. — 1937–1952.
5. *Барабаш Ю.Я.* Вибрані студії: Сковорода. Гоголь. Шевченко. — К., 2006. — С. 379.
6. *Протоіерей Сергий Булгаков.* Зов апостольства. Слово на день памяти святых первоверховных апостолов Петра и Павла 29 июня // Слова. Поучения. Беседы. — Paris: Ymka-Press, 1987. — С. 339, 340.

7. *Мандельштам И.* О характере гоголевского стиля. Глава из истории русского литературного языка. — Гельсинфорс, 1902. — С. 215.
8. *Булаховский Л.А.* Русский литературный язык первой половины XIX века. — К., 1957. — С. 131.
9. *Бельй А.* Мастерство Гоголя: Исследование. — М., 1996. — С. 19.
10. *Воропаев В.* Гоголь над страницами духовных книг. Научно-популярные очерки. — М., 2002. — С. 165.
11. *Розанов В.В.* Несовместимые контрасты жития. — М., 1990. — С. 233.
12. *Михед П.* «Из лона скорби к утешению...» (Сильвио Пеллико в творческой судьбе Н.В. Гоголя) // Гоголезнавчі студії. — Ніжин, 1996. — Вип. 1. — С. 53–61.
13. *Санников С.В.* Двадцать веков христианства. Первое тысячелетие. — Одесса, 2002. — С. 142.
14. *Абрам Терц.* В тени Гоголя. — М., 2003. — С. 297.
15. *Мочульский К.* Гоголь. Соловьев. Достоевский. — М., 1995. — С. 21, 23.
16. *Смирнова А.* Воспоминания. Письма. — М., 1990. — С. 404–405.
17. *Анненков П.В.* Литературные воспоминания. — М., 1989. — С. 41.
18. *Котляревский Н.* Н.В. Гоголь. 1829–1842. Очерк из истории русской повести и драмы. 4-е испр. изд. — П., 1915.
19. *Переписка Н.В. Гоголя.* В двух томах. — М., 1988. — Т. I. — С. 271.
20. *Вересаев В.* Гоголь в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников. — Харьков, 1989. — С. 240.
21. *Богоявленская М.* Религиозный лик Гоголя в новом освещении (к развитию и восприятию религиозной мысли Гоголя). — Нью-Йорк, 1960. — С. 37.
22. *Smolikowski Pavel.* Historia Zgromadzenia Zmertychwstania Pańskiego. — Kraków, t. 1–3, 1892–1895. — Т. 3. — S. 334.
23. *Jański B.* Pod sztandarem zmertychwstalego zbawiciela. — Rzym. — [1978]. — S. 10.
24. *Зеньковский В.* Гоголь. — М., 1997. — С. 170.
25. *Размышления о Божественной литургии Н.В. Гоголя.* Репринтное издание. — М., 1990. — С. 123–124.
26. *Лосский Вл.* Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. — К., 1991. — С. 98.